

ցողութեան մագնիսացած բոլոր ասեղները:

Մեր ժողովուրդի բնագոյային ողջմտութեան լսելիքին չեն խօսիր այնքան քաղաքականութիւնը, ընկերային անվտանգութիւնը, և անիկա, իր մեծ զանգուածին մէջ, անհաղորդ կը մնայ այդ կարգի կազմակերպութիւններու, և սակայն կը տարուի անոնց կենսունակ և յոգնիլ չգիտցող արտայայտութիւններէն, կը հրապարուի անոնց տեսական և յամուռ ճիշդութիւնը, և իրեն ներքին համոզումներուն հակառակ, համակրութիւններ կը շինէ անոնց հանդէպ, պարզապէս ապրելու և գործելու խարկանքը տալու համար իրեն. և ամէնքս գիտենք թէ մեր մէջ ոմանք որչափ վարպետ են ժողովուրդի ամենէն ընտանի սէրերն ու զգացումները շահագործելու ի նպաստ իրենց տեսակէտներուն: Պէտք է ուժի այդ հոսանքը դարձնել բուն իսկ իր օրինաւոր հունին, Հայ եկեղեցիին ու զըպրօցին. որոնք, հակառակ ամէն բանի, կը մնան ժողովուրդը իրենց քաջող ամենէն մեծ սէրերը:

Գործի ուրեմն, եկեղեցականն ու աշխարհականը, հայ կիւնը և հայ մայրը, մեծն ու պղտիկը, փրկելու համար բարոյականը, կրօնքն ու եկեղեցին: Գործը որչափ զբոսաւոր, նոյնքան զեղեցիկ և փրկարար է իր հետեանքներով. Ամէն հայ եկեղեցի պէտք է ունենայ իր ուխտագնաց մասնաճիւղը, ամէնքը նուիրուած միեւնոյն նպատակին, որոնց ամբողջութիւնը պիտի կազմէ «Հայ եկեղեցիի զաւակներու միութիւն»ը: Ասիկա պիտի ունենայ տարեկան իր թեմական և ընդհանուր համագումարները, որոնք պիտի գան ճշդել, երեան եկած պարագաներու թելադրութեան տակ, գործունէութեան տեղական և ընդհանուր գիծեր և ուղղութիւններ: Կազմակերպական խանդավառութիւնը պիտի աճեցնէ զոհողութիւնները և նպաստները. և պիտի աւելցնէ կատարուած գործին և ձեռք բերուած արդիւնքին հմայքն ու գեղեցկութիւնը: Եւ Ազգը բովանդակ, սփռուքի մէջ, պիտի ունենայ մտածող գրուի մը և մարմին մը, աղբիւր ու ժեղ և կորովի գործունէութեան մը:

Փորձենք ու չպիտի զղջանք:

Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌԱՎԵՆՆԱՅԻ ԵԿԶԱՐԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՍԱՀԱԿ ՀԱՅԿԱԶՆ

Կիւրեղեան Բրօֆ. Լեւոն՝ Վիրգիլեան ծառ խորագրով երկու յօդուածներ գրած է 1932 Հոկտ. և Նոյ. Թ. 10-11 և Դեկտ. Թ. 12 Բազմալիկային մէջ, Վիրգիլիոսի մասին տալով շահեկան տեղեկութիւններ եւ այդ առթիւ մէջբերելով հայագիտական ծանօթութիւններ. կը յիշատակէ ի մէջ այլոց, Ռավեննայի եկղարքութիւնը և անոր եկղարքներէն Նշանաւոր Հայկազն Իսահակը, որուն տապանադիրն ամբողջութեամբ կուտայ թարգմանելով զայն յունարէնէ. Աղղարութիւնն ալ 12 և 13 Յունուար 1934, Հրպէս ստորագրութեամբ երկու յօդուածներ կը հրատարակէ «Ծառտաւապետ Փրօֆէսորը» մակագրութեամբ, զբախտելով Վիրգիլեան երկնագրաւեանը անուամբ գիրքը. հայագիտական պատմական ծանօթութեանց հետ կը յիշէ Հայկազն Իսահակը արտագրելով նաեւ անոր տապանագրին թարգմանութիւնը, և այս առթիւ գնահատական տողերով Բրօֆ. Կիւրեղեանի գործին զրական ու հայագիտական արժէքը կը բացատրէ:

Մենք ալ կը ձայնակցինք Հրպետի այս տողերուն եւ առիթն օգտուելով կը փափաքինք Ռավեննայի եկղարքութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ տալ եւ Իսահակ Հայկազնի վերաբերութեամբ տըրուած հարեւանցի ծանօթութիւնները ընդլայնել, ճանչցնել ինքնութիւնը եւ անոր եկղարքութեան օրով պատահած կտրեւոր դէպքերը յիշատակել, ու յօդուածիս վերջը կցել անոր փառաւոր շիրմին արձանագրութեան թարգմանութիւնը:

Ռավեննայի եկղարքութիւնը պաշտօնական անունն է Իտալիոյ ա'յն մասին որ Կ. Պոլսոյ կայսերաց հպատակութեան տակ կը մնար Զ. դարու կէսէն մինչեւ Բ. դար: Այս ստացութեանց քաղաքային եւ զինուորական գլուխն էր եկղարքը, որ կը նշատէր Ռավեննայի մէջ: Քաղաքին շրջակայ երկիրը արդի Վենետիկի հարաւային սահմանէն մինչեւ Ռիմինի մօտ՝ Պենտէպոլիտէն սկսելով՝ ուղղակի իր վարչութեան տակ

էր և կը կազմէր Եկզարքութեան սահմանը: Միւս գաւառները կը կառավարուէին զուքսերու և զինառնական դասաւորներու միջոցաւ, տիրապետներ զոր ընդհանրապէս, բայց ո՛չ միշտ, կը կրէին միւսնոյն անձեւը: Բայց որովհետեւ ամէնքն ալ ենթակայ էին այս իշխանութեան՝ կը վերաբերէին Ռափեննայի Եկզարքութեան: Այս տիրակալութեանց սահմանները կը զանազանէին, համաձայն բազմաթիւութեանց կայսերական իշխանութեան՝ Լոմպարտացիներու հետ իր երկար պայքարներու ժամանակ: Սիկիլիա կը կազմէր բաժանեալ կառավարութիւն մը: Գորսիքս և Սարտենիո կը վերաբերէին Ափրիկէի Եկզարքութեան: Իտալական գաւառին Եկզարքութեան վերացուիլը յառաջ եկած էր կայսրերուն կողմէն Լոմպարտական արշաւանքներուն պատճառաւ՝ որ սկսան 568ին, ինչպէս նաև իրենց ներգաղթը: Լոմպարտացիները Իտալիոյ մէջ բացին անկիւն մը: Անոր հիմը Վենետիկի մէջ էր, և սուր ծայրը կը հասնէր Տիրեր: Յաղթութեան շատ կանուս օրերէն տարածուեցան դէպի հարաւ և հաստատուեցան արդի Նաբոլիի թաղաւորութեան Spoletum և Beneventumի զբոսութեանց մէջ: Այս կերպով անոնք Իտալիոյ կայսերական կամ Բիւզանդական ըստացութեանց մէջ մտան. ներքին կողմերը պահելով իրենց իշխանութեան տակ, իսկ ծովեզերները թողնով կայսերական իշխանութեանց: Այս պատկերը, ստկայն, երկու լուրջ բացառութեանց ենթակայ է: Երբ Լոմպարտացիները տարածուեցան՝ ծովեզերքի շատ մը տեղերու ստացութեանց մէջ մտան: Այնպէս որ կայսերական հոգերուն զօտին կը տարածուէր Ադրիականի Ռիմինիէն մինչև Տիրերի բերանը, պարփակելով Բերուժիոյ և Հոովմի դքսութիւնները, և որ կը ծառայէր միացնել Ռափեննայի ամբողջական հոգերը Նաբոլիի զբոսութեան հետ. և Լոմպարտական տիրապետութիւնը երկուքի կը բաժնէր. հիւսիսի թագաւորութիւնը և Spoletumի ու Beneventumի հարաւային դքսութիւնները: Արդի խուզարկութեանց համաձայն, Եկզարքութեան կազմակերպութիւնը կատարուած է Մօրիկ կայսեր ժամանակ (582-602), երբ կայսերական կառավարութիւնը պէտք տեսաւ կատարելու նոր և երկար

պայքար մը: Զ. դարուն վերջերը Եկզարքութիւնը կը պարփակէր Իսթրիան, Վենետիկի ծովային մասը իբր անջատ ներքին կողմերէն՝ որ Բալիոյ Լոմպարտական թագաւորներուն տակ կը գտնուէին, բուն Եկզարքութիւնը կամ Apennines արեւելեան կողմի վրայ Ռափեննայի հոգերը, որոնց վրայ կ'անցնար Գալապրիա, Պենտէպոլիս, Ռիմինի ծովեզերքէն, Անգոնա ներքին կողմերու լեռներով, Հոովմի դքսութիւնը, Նաբոլիի ծովեզերքը, արդի Գալապրիան և Լիկուրիա:

Լոմպարտական շարունակական յարձակումներու հետեւանքով 640ին Լիկուրեան ծովեզերքները կ'ենթարկուին Լոմպարտական իշխանութեանց և կը զազրին կայսերական ստացուածք ըլլալէ: Մէկ դար յետոյ Եկզարքութիւնը մեծապէս կը փոքրանայ, որչափ որ կայսերական պաշտօնակալները կը ջանան ծածկել իրողութիւնը՝ պահելով և փոխանցելով ունեւները երբ ստացութեան իրականութիւնը կորսուած էր: 740ին Եկզարքութիւնը կը բովանդակէր Իսթրիան, Վենետիկը, Ֆէրրարա, Ռափեննո, Պենտէպոլիս, Բերուզիա, Հոովմ, Նաբոլիի ծովեզերքը, «Իտալիոյ գաւառին» այս մասերը որ Յուստինիանոսի կողմէն գրաւուեցան, զբեթէ ամէնքն ալ կորսուած էին, ամենէն վերջն ալ 750ին Ռափեննո գրաւուած էր ապստամբութեամբը պապին՝ որ բաժնուեցաւ կայսրութեանց պատկերամարտներու բարեկարգութեան պատրուակին տակ: Կարողութեան Բերէնի միջամտութիւնը՝ զոր պապերը հրաւիրեցին պաշտպանելու և նմանապէս արեւելեան կայսերաց դէմ, Եկզարքութեան վերականգնումը անկարելի կը դարձնէ: Ան կ'աներեւութանայ, և կայսերական ստացութեանց փոքր մասերը Նաբոլիի և Գալապրիոյ կողմերը, կ'անցնին Սիկիլիոյ «պատրիկին» իշխանութեան տակ, և երբ Սիկիլիան արարներէն կը գրաւուի Ժ. դարուն, անոնք կը միացունին Գալապրիոյ և Լանկոպատիոյ: Իսթրիան կը կցուի Գոթմադիոյ:

Եկզարքութիւնը իր ներքին պատմութեամբ ենթակայ եղած է այն ազդեցութեանց որ, ինչպէս ամէն տեղ, կեդրոնական և արեւմտեան Եւրոպիոյ մէջ, վերջապէս՝ առաջնորդեցին միապետութեան ըստարաժանումին և աւատականութեան

հաստատութեան: Բայլ առ քայլ, եւ Կ. Պոլսի կայսերաց ջանքերուն հակառակ, կայսերական մեծ պաշտօնականները հողատէրեր զարձան, հողի սեպհականատէրերը — ազգակից կամ ընկերներ նոյն պաշտօնականներուն — կայսերական վարչութեան մէջ մտան. մինչ Լոմպարտացիներու գէմ կայսերական հողերու պաշտպանութեան համար հարկ անհրաժեշտ էր կազմել տեղական զինուորական զուեղեր որ առաջին առթիւ պիտի միանային կայսերական բանակներուն. բայց անոնք աստիճանաբար անկախութիւն ձեռք բերին: Այս զինեալ մարդերը կը կազմէին *exercitus romane militie*, որոնք նախակարապետներն էին մինչին զարու խալիպական քաղաքներու զինեալ ազատ քաղաքացիներուն: Եկզարքութեան միւս քաղաքները կազմակերպեցան միւսնոյն կաղապարով: — Diehl այն կարծիքէն է թէ *exercitus*ները կազմուած են հին սեպհականատէրներէն, կամ հողատէրերէն եւ ազատ քաղաքացիներէն, որ աւելի նուազ աստիճան ունէին քան ծերակուտականները: Մեծ հողատէրերը որ զարձան աւանդական լորտեր, և փոքր ազատորակները անկախ ազնուականներ եղան, կայսերական վարչութիւնը կտրատեցին, և պատրաստեցին ճանապարհը Եկզարքութեան վերջնական քայքայման: (*See The Encyclopaedia Britannica*, vol. 21, ԺԳ. Տպ. էջ 927):

Իսահակ Հայկազն. — Ռափննայի հայ եկզարք՝ Հայկազն Իսահակի ինքնութիւնը ցարդ չէ ճշդուած. Բիւզանդական պատմութեան մէջ, իբր հայ, յայտնի դէմք մը, և կարող զօրավար ու ճարտար վարիչ մը եղած է, 617էն սկսելով 18 տարի Ռափննայի Եկզարքութեան կարեւոր պաշտօնը կատարելով: Lebeau իր *Histoire au Bas-Empire* գործին մէջ ունի կարեւոր տեղեկութիւններ Հայկազն Իսահակի Եկզարքութեան մասին. նոյն գործին մէջ Saint-Martin հայագէտը, արեւելեան պատմիչներուն համաձայն, ամբողջական ուղղութիւններ կատարած է կարեւոր յաւելումներով. նոյն հայագէտն է որ ծանօթագրած է թէ (Հատ. ԺԱ. էջ 19), «Իսահակ կամ Սահակ անձնաւորութիւնը ծանօթ է իր շիրմին վրայ գրուած տապանագրով որ տակաւին կը փնայ Ռափննայի St. Vital եկեղեցիին մէջ: Այս շիրմը կանգնած է իր կիներ Շու-

շան: Անկէ յայտնի կ'ըլլայ թէ «ան հայ մ'է և աղետական զարմէ», «Հայաստանի գեղեցիկ զարդն էր»: Այս արձանագրութիւնը աւելին կ'ըսէ թէ՝ ան զաշնակից էր թաղատուաց, աշխնքն անտարակոյս «Հերակլի և անոր արքայազուն որդւոց հետ»: Այս արձանագրութեամբ զարձեալ կը հասկնանք թէ ան 18 տարի Եկզարք եղաւ: Արձանագրութիւնը տաղաշափեալ է, որ Արեւելեան գործերուն մէջ ծանօթ չէ: Ան կը վերաբերէր Կամսարական նախարարութեան, որուն մասին առիթ պիտի ունենանք յաճախ խօսելու: Կամսարական նախարարութիւնը Արշակունիի ցեղին ճիւղերէն մին է: Հայադէտին այս տողերը կատարելագէտ կը պատկերացնեն Հայկազն Իսահակի ինքնութիւնը՝ ըստ վերլուծման անոր տապանագրին:

Իսահակ Հայկազնի մասին գրած է նաև Լ. Յ. Ազգեր (Բաղմալիպ, 1 Յունուար, 1910, Թ. 4, էջ 145-152), «Ներսէս և Սահակ իշխանապետք Իտալիոյ» խորագրով. մենք միայն Հայկազն Իսահակի մասին խօսք ունինք. Լ. Յ. Ազգեր Սահակի զամբարանին միջին կողը և երկու ծայրերը լուսանկարած ու գրած է իր յօդուածին մէջ. այս երկու լուսանկարներէն յայտնի կ'ըլլայ զամբարանին գեղեցկութիւնն ու ճարտար յորինուածքը. չէ գրուած տապանագրին արձանագրութեան կամ յունարէնը և կամ հայերէն թարգմանութիւնը: Լ. Յ. Ազգեր Իսահակ Հայկազնի կեանքէն կը յիշէ Ելիւթերիոսի և Մօրիկի զիւանապետին ընկճումը և անոր միջոցաւ ձեռք բերուած Իտալիոյ խաղաղութիւնը, և Լոմպարտացիներու հետ կնքուած համաձայնութեան դաշինքը: Ի վերջոյ կ'աւելցնէ թէ «տեղական աւանգուսթիւն մը ժողովրդեան մէջ զեռ կը շարունակէ կոշիլ զինքը սուրբ. բայց ինչ հիմամբ՝ անծանօթ է մեզ»:

St. Martin հայագէտը Իսահակ Հայկազնին Կամսարական նախարարութենէն սերիւ կը հասկնայ հայ եկզարքին տապանին արձանագրութեան իմաստէն. հայ պատմութեան մէջ չենք հանդիպած ո՛ր և է տեղեկութեան մը՝ անոր անձին կամ ինքնութեան վերաբերմամբ. բայց արդեօք հայոց աշխարհին մէջ հաստատուած սրբավայրերը չունին ո՛ր և է արձանագրութիւն մը որով կարելի ըլլար իրազեկ ըլլալու այդ ազնւազարմ Եկզարքին սերուղին և որ վաւե-

բացուած պիտի ըլլայ անոր շիրմին արձանագրութիւնը: Աչքի առջեւ ունեցանք Տօբթ. Հ. Սահակ Կոզեանի «Կամսարականները» վերնագրով պատմական ուսումնասիրութիւնը ուր (էջ 137) կը կարդանք Բագարանի եկեղեցիին արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը. Բագարան կը գտնուէր Արշակունեաց գաւառին մէջ՝ Ախուրեան գետին վրայ, ճիշդ Կամսարականներուն կեդրոնը. նոյն արձանագրութիւնը ընդօրինակած են Մառ, Օրբելի և վերջապէս Ասքրչիզովսկի (Հայկ. Ճար. Ա. 33). զժրագրաբար արձանագրութիւնը «շափաղանց փճացած», թերի և խառնաշփոթ և եկեղեցին գօտեծեւ պատած է». այդ վիճակով կ'ընդօրինակենք հոս.

Արեւմտեան կողմ. «երեսուն և չորսորդ անի Խորսովայ արայի»... կը հիմնարկէ եկեղեցին Բոս, և անոր մահէն ետք Աննա ամուսինը կ'աւարտէ զայն՝

Արեւելեան կողմ. «... Ի Մարծպանութեան փարագիրոցի հայոց Ասպէսի Յառուղեան Տերութեան Վանանայ ի հոգաբարձութեան...»

Հիւսիսային կողմ. «Յրկան որդոյ և սերկայ կամսարականի Աշանուշայ Գրիգորի Վանանդացոյ դստի Աննա, և որդեակի Գուսնի Հրանտ և Տիարանդ Դժխոյ Սահակի Ռանասի Շուշան յիշեցի ած և ողորմեցի: Յայտնի է թէ Բագարան՝ եկեղեցիին շինուած ժամանակ պարսկական տիրապետութեան տակ էր. այդ պատճառաւ կը յիշուի Խոսրով. արձանագրութեանս խառնաշփոթ և թերի վիճակին համար չէ կարելի շատ ճշգրտման ընել՝ և լեզուական սխալներն ալ աւելի կը բարդացնեն արձանագրութեանս լուծումը. բայց արձանագրութեանս մէջ բան մը որ շատ որոշ է՝ Հայկազն Սահակի և անոր կնոջ Շուշանի անուններն են, որ՝ իբր կամսարականներ, արձանագրուած են. Հ. Կոզեան կը գրէ (էջ 139) «Գալուստ Տէր Մկրտիչեան արձանագրութեանս մէջ յիշուած Սահակը, փեսայն Աննայի և ամուսին Շուշանայ, կամսարական կը համարի»: Դարձեալ (էջ 144) «արդեօք ասոնց կարգէն էր Բագարանի Սահակ Դեռահասը, զոր Գալուստ Տէր Մկրտիչեան կամսարական համարեցաւ: Պատմական աղբիւրները բացարձակապէս լուռ են զժրագրաբար»: Հ. Կոզեան՝ հանգուցեալ բաղմամբ քանա-

սէր և հայագէտ Միսրան Գալուստ Տէր Մկրտիչեանի վերի բացատրութիւնները կը նկատէ «հանճարեղ և նթագրութիւն մը», բայց, կ'ըսէ, «չի լուսարոնէր տանուտիրութեան հարցը». այո, չի լուսարանէր կամսարականաց նոյն թուականի տանուտիրութեան հարցը, բայց, կը կարծեմ թէ՛ լիովին կը բացատրէ Հայկազն Սահակի կամսարական ըլլալը: Բագարանի արձանագրութիւնը թէև խառնաշփոթ, թերի և սխալաշատ, բայց անոր վերջին անուններով Սահակ և կինը Շուշան՝ շատ մեկին կերպով կը հասկցուն:

Բագարանի եկեղեցիին շինութենէն յետոյ է որ Հերակլ կը տիրապետէ այս կողմերուն և 629ին, Բիւզանդիոն՝ խաղաղութեամբ իր տէրութիւնը կը տարածէր մինչեւ 591ի սահմանագիծը: Եւ զարձեալ նոյն եկեղեցիին շինութենէն վերջն է որ հաւանաբար Հայկազն Սահակ և կինը Շուշան կը մանեն Բիւզանդական կայսրութեան ծառայութեան մէջ և յաղթական Հերակլ կայսեր զնահանանքովը, Սահակ կ'ընտրուի Ռափենայի եկեղաբք՝ և այդ պաշտօնը 18 տարիներ կը վարէ մեծ կտրուութեամբ և կայսեր ու անոր որդւոց սէրն ու համակրանքը կը վայելէ, և անոր մահուանէն յետոյ իշխանապարմ կինը Շուշան՝ անոր ոսկորտիքը ամփոփել կուտայ Ռափենայի St. Vital եկեղեցիին մէջ՝ գերեզմանին վրայ կանգնել տալով գեղաքանդակ շիրմ մը իմաստալից տաղաչափեալ արձանագրութեամբ մը, որուն բրօք. է. Կիրեղեանի կատարած հետեւեալ թարգմանութիւնը մեծ հաճոյքով կը գնենք ստորև. «Հոս կը հանգչի այն որ արի զօրաւոր

հանդիսացաւ

Անիսանց պաշտպանելով Հոռովմն ու Արեւմոսքը
Խաղաղասէր իշխաններով սանձելուք արի
Իսահակ արամներու մարտկից
Վասնզի հայ էր ևս, ազնուական զարմ:
Երբ փառքի մեջ մեռաւ ան, իր կողակիցն
Իմաստուն Շուշան, ողջախոն աստակի մ՝

հանգոյն

Անդապար կը հեծիր, զրկուած իր այրեն,
Այր՝ որ քրտնախաւսակ փառք շանցաւ
Արեւելի և Արեւմոսքի մեջ,

Ձի պէտէ կըսէ Արեւելեան և Արեւմեան

քանակին»:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ